

DOSSIER
Espiritualitat
i vida quotidiana

Monestirs i convents: transcendència i quotidianitat

Anna Castellano i Tresserra

Durant els segles medievals el pes dels ordes religiosos en la societat va ser molt important. Una anàlisi d'aquest període no pot negligir l'estreta relació entre el món laic i el religiós en general i, més concretament, amb els monestirs i els convents. Malgrat l'evidència de l'alt grau d'incidència del component religiós en la vida social, però, fins fa uns anys els estudis sobre el període solien abordar aquest aspecte amb una certa prevenició, reconeixent efectivament el pes específic de l'Església en l'organització de la societat, però tractant-ho de forma aïllada i, en la majoria dels casos, com un món enfrontat al laic. Tal com ha apuntat Nikolas Jaspert (2001:108–27) en estudiar les relacions existents entre el Consell de Cent i els canonges de la catedral de Barcelona, les raons d'aquest enfocament eren historiogràfiques. D'una banda, els estudiosos de la història de l'Església buscaven distanciar-se dels estudis sobre el món laic, mentre que la historiografia de final del segle XIX, i encara bona part del segle XX, volia remarcar que la societat actual, moderna i liberal, tenia com a antecessors els grups dirigents dels segles XIII i XIV —no tant els poders feudals alto-medievals—, presentats com els precedents dels moviments reformistes i avançats que s'havien enfrontat a les diverses formes d'opressió, entre les quals hi havia l'Església. A més, es volia ressaltar l'antagonisme existent entre el poder econòmic i polític de l'Església, d'una banda, i el del poble, de l'altra, la qual cosa explicaria el marcat anticlericalisme latent en molts assaigs històrics i també en molts moviments socials.

Però la realitat resulta molt més complexa i cap estudi actual sobre el període hauria de poder afirmar que durant els segles medievals els estaments civil i eclesíastic existissin com a dos

móns separats. Ben al contrari, l'estret lligam entre els dos estaments fa que, a l'hora d'abordar situacions en què es produïen col·lisions, no es puguin plantejar com enfrontaments generalitzats de dos móns, sinó de determinats grups dins d'aquests que defensaven interessos propis. S'ha de tenir present, a més, que podem trobar plegats alguns membres de tots dos grups, formant part dels diferents centres de poder que regien la societat medieval.

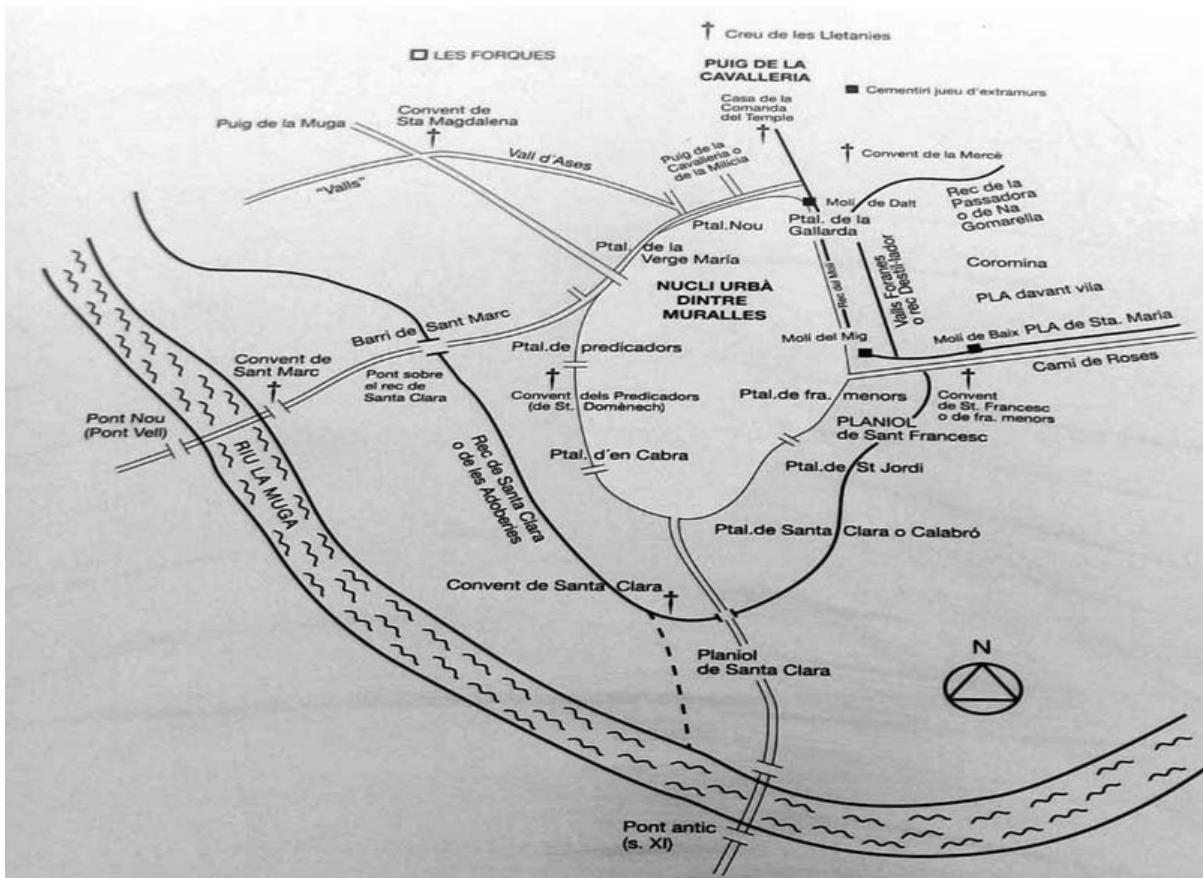
Vitralls de la capçalera de l'església de Santa Maria de Pedralbes, originals del segle XIV (Foto: Pere Vivas i Jordi Puig. Triangle postals, 2007)

És innegable que els monestirs i els convents es comptaven entre els centres de poder de la societat d'aquest període; no és d'estranyar, doncs, que la seva història i grau d'importància s'hagi d'estudiar sempre en relació al desenvolupament de l'entorn on s'insereien, tot i que no s'hagin d'obviar factors de caire intern, com ara l'evolució de l'Església com a institució, o la introducció de nous corrents espirituals que canvien el rumb de certs monestirs. En aquest sentit, no és el mateix parlar dels monestirs dels primers segles medievals, que dels convents tardomedievals, ja que passem d'un món eminentment rural

en fase de reconquesta i repoblació, a un de més urbà, on les ciutats ja plenament consolidades prenen novament el protagonisme. Els grups socials que van liderar cadascuna d'aquestes etapes van anar canviant i adaptant-se, i també ho va fer el moviment monàstic. Si els primers segles van estar marcats pels grans monestirs amb extenses propietats rurals, els darrers ho van ser pels convents urbans.

Seria agosarat pensar que en els límits que imposa aquest article es pot dur a terme un estudi sobre aquestes dues realitats diferenciades, ni tan sols si ens limitéssim a un dels dos moviments i a una zona determinada. L'objectiu que persegueix el present article és, per tant, més modest i abastable: confrontar un mateix fet, l'establiment de convents de framenors i clarisses durant el període medieval, en dos escenaris diferents: Castelló d'Empúries, d'una banda, i Barcelona, de l'altra. Això planteja, d'entrada, un primer problema: la

poca informació de què disposem sobre els primers en comparació amb les nombroses notícies sobre els segons. Però, tanmateix, ens trobem davant d'un moviment, com és el mendicant, i especialment el de l'orde franciscà, amb uns trets característics que permeten establir punts de contacte entre assentaments erigits en llocs ben dispars. Si, com és el cas, volem posar de relleu especialment els monestirs femenins d'aquest orde fundats en aquestes dues poblacions, ens trobarem, a més, amb la particularitat de l'origen comú de les seves fundadores, com detallarem més avall. A partir d'aquests elements plantejarem una reconstrucció, ni que sigui mínima, d'alguns aspectes de la història d'uns indrets, molts d'ells desapareguts, que responien a uns determinats patrons arquitectònics i organitzatius que s'havien anat establint per l'evolució del moviment monàstic i per la idiosincràsia de l'orde franciscà, en el qual ens centrarem.

Maqueta de la vila baixmedieval de Castelló d'Empúries, del Museu d'Història Medieval de la Cúria-Presó de Castelló d'Empúries; s'aprecia a baix el convent de Santa Clara d'extramurs, fundat el 1260 (Foto: Salvador Canet Pujol).

Monestirs i convents a la vila de Castelló d'Empúries

L'Abadia de Sant Pere de Rodes

Tot i que sigui breument, no es pot abordar el tema del moviment monàstic en el territori de l'antic comtat d'Empúries sense referir-se a la gran abadia de Sant Pere de Rodes, el domini de la qual s'estenia per tot el territori. No ens ha d'estranyar, per tant, que ni dins el recinte emmurallat de la vila de Castelló d'Empúries, ni en la rodalia més immediata, no s'hi trobin vestigis de cap altre monestir que es pugui datar dels primers segles medievals.

L'origen de l'abadia de Sant Pere de Rodes és incert. Se'n tenen notícies vers el 878, com una petita cella monàstica que era motiu de discussió entre els monestirs de Banyoles i Sant Policarp de Rasés i la seu de Girona. Prevalgué inicialment el domini de Banyoles, però el 944 ja era independent i consagrava la seva església el 1022 (Lorés 2003). Aquesta abadia es constitueix des d'aleshores en un exemple paradigmàtic del que seran els grans monestirs altomedievals, tant pel que fa a l'administració senyorial dels seus dominis com a l'organització interna de la comunitat religiosa que es regia pels principis dictats per la regla de sant Benet en tot allò que feia referència a la configuració dels espais i l'organització de la vida interna.

Les relacions dels abats d'aquest monestir amb els comtes d'Empúries es remunten ja al segle x, tal com mostra un document que recull la donació feta pel comte Gausfred I a l'abat de Sant Pere de tot l'estany de Castelló, amb tots els drets de pesca. Són els anys en què la població s'anirà assentant en el territori i es delimitaran els espais de poder. El comtat d'Empúries encara no tenia una capital definida i, fins ben entrat el segle xi, apareix com un territori dependent del comtat de Peralada. A partir d'aquest moment s'independitza, el territori es consolida i assenta la capital a Castelló, una vila emmurallada que havia crescut al voltant d'una església consagrada el 1064. A final del segle XIII, i fonamentalment al llarg del XIV, malgrat que la influència de la gran

abadia sobre el territori no desaparegué, el protagonisme de les naixents institucions municipals lligades al poder comtal augmentà i prengué més protagonisme, tot coincidint amb l'auge que experimentava la vila de Castelló. Aquest procés no fou únicament local, sinó que formava part d'un fenomen ampli, caracteritzat pel ressorgiment de viles i ciutats, que comportà l'establiment de noves relacions socials i el naixement de renovades expressions de religiositat.

La implantació dels ordes mendicants

A començament del segle XIII, apareix a Itàlia un nou esperit de religiositat que donarà lloc a nous ordes que s'identifiquen com a mendicants (franciscans i dominics, principalment, però també mercedaris), que comportaran un trencament radical amb el model monàstic que havia dominat l'alta Edat Mitjana, representat pels benedictins i pels cistercencs. Aquest moviment mendicant s'estén ràpidament per Europa gràcies a la bona acollida que el seu missatge troba en la societat; seran, però, els franciscans qui en un primer moment gaudiran del favor reial i dels poders públics, així com de la societat, amb la qual congeniaran perfectament.

Per entendre aquesta acceptació popular cal tenir molt present l'essència del moviment fundat per Francesc d'Assís, que mai no va tenir la intenció de crear un nou orde sinó tan sols una comunitat. Francesc predicava la pobresa total, sense propietats, volia viure només de la caritat, d'allò que rebia per la prèdica; la vida errant havia de ser la norma. Els franciscans no es consideraven monjos sinó frares, 'germans', i no pretenien un allunyament del món sinó viure-hi per ajudar els desfavorits. No és d'estranyar, doncs, que el nou orde aparegués en el moment en què ressorgien les ciutats. De fet, el seu naixement n'era una conseqüència directa, en la mesura que els necessitats als quals s'adreçaven es trobaven particularment entre la massa de gent desarrelada que havia abandonat el camp –atreta per les oportunitats que creien que trobarien en les pròspères ciutats– però que acabarien formant

bosses de marginats que es concentraven als raval i fora muralles. Aquests principis originaris experimentarien una profunda evolució interna que va provocar fortes tensions en el si de l'orde ja en vida del sant i encara més després de la seva mort; d'una etapa errant inicial, ben aviat es va passar a una concepció diferent que implicava la necessitat de construir uns assentaments fixos, uns convents, que, seguint l'ideal que els fonamentava, havien d'estar al costat d'aquells a qui es dirigien.¹

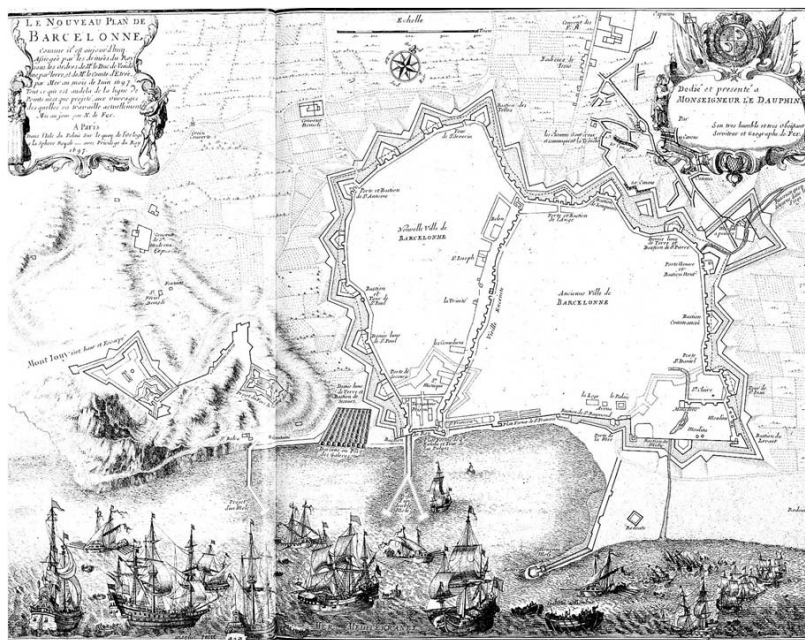
El cas de Castelló d'Empúries és un exemple paradigmàtic del poder que van arribar a assolir els nous ordes mendicants de forma paral·lela al desenvolupament que havia experimentat la vila a l'inici del segle XIII. Deixant a banda la fundació d'una casa de la comanda del Temple al segle XII, que fou el primer assentament religiós a la zona i mereixeria una anàlisi particular, dels sis monestirs i convents que es van aixecar a Castelló al llarg del segle XIII, quatre corresponien a fundacions dels diferents ordes mendicants: mercedaris (1238), franciscans (1246), clarisses (1260) i, finalment, dominics (ja entrat el segle XIV, el 1317). Aquesta proliferació de convents dels nous ordes no s'hauria pogut produir si, a més del fervor popular, no hagués comptat amb el suport dels grups dirigents urbans i la noblesa local —amb el comte al capdavant— que, com la monarquia mateixa, va veure en els ordes mendicants la manera d'establir una estructura social d'atenció a aquells grups marginals que podien suposar un focus desestabilitzador (Webster 2000: 299).

Seria simplista, segons el hem vist fins ara, entendre que la decisió de donar suport als nous ordes era únicament motivada per raons de caire social; cal no oblidar, com ja havíem apuntat, els estrets lligams existents entre el món religiós

i el civil en la societat medieval. Ni tampoc no podem negligir el fet que, durant aquells segles que hem denominat Edat Mitjana, la societat occidental europea era convençudament religiosa. Aquesta societat creia certament en la transcendència de la vida humana i l'existència del més enllà, alhora que era conscient que les seves accions no sempre estaven en consonància amb les seves conviccions religioses, d'aquí que moltes persones ingressessin en monestirs i convents i dediquessin la vida a la recerca d'aquesta perfecció espiritual, que intentessin, mitjançant l'oració i la penitència, assolir la salvació de la seva ànima i la dels seus. Amb el nou esperit mendicant, aquest lligam es reforçava en la mesura que els frares ja no es dedicaven només a l'oració per assolir la seva perfecció espiritual i ajudar el conjunt de la societat amb les seves pregàries, com tradicionalment havien fet els monjos, sinó que amb la prèdica difonien uns nous valors religiosos per ajudar a adquirir una altra actitud personal com a camí de salvació. D'aquí que, al costat dels reis i la noblesa, moltes persones donessin suport a la fundació de convents dels nous ordes i n'exercissin de protectors, fent donacions i sufragant obres, i entenguessin que, ja fos amb l'ingrés a l'orde o senzillament amb les pregàries d'aquells a qui protegien, els seria més fàcil assolir la vida eterna.

El cas de Castelló d'Empúries s'emmarcava, doncs, en un moviment generalitzat que, sorgit d'Itàlia, trobem arreu d'Europa. Responent a la intenció amb què es fundaven, els nous convents solien edificar-se en terrenys fora del recinte emmurallat, cedits moltes vegades per un noble o pel mateix comte, perquè fossin el nucli de nous barris perifèrics on es concentrava la massa de gent provinent del camp i sense ocupació. Així ho veiem, tant a Itàlia —a Assís o a Siena, per exemple— com, més properament, a la ciutat de Barcelona. Aquest convent, al qual ens tornarem a referir més avall, és l'establiment d'orde franciscà més antic a Catalunya, juntament amb els de Lleida i Vic. La fundació ha estat relacionada amb la vinguda del mateix Francesc a Barcelona l'any 1214. Només cinc anys més tard, una petita comunitat s'assentaria a l'antic hospital de Sant

1. La problemàtica que va sorgir en el si de l'orde franciscà ja en vida del sant i que va esclatar a la seva mort ha estat objecte d'estudi per part de molts investigadors del franciscanisme, com ara Pou i Martí (1991: 22–33; 207–36) i Sanahuja (1959: 133–49). Un extracte dels esdeveniments des de final del segle XIII fins a mitjan segle XIV, moment en què es van fundar els monestirs que aquí estudiem, va ser recollit a la tesi doctoral Castellano i Tresserra (1996: 289–91) i posteriorment a Castellano i Tresserra (1998: 174–76).

Plànol de la ciutat de Barcelona el 1697, on es pot veure l'emplaçament dels dos monestirs dels franciscans i les clarisses, prop del primer recinte de muralles, als primers ravals de la ciutat.

Nicolau de Bari, cedit pels consellers de la ciutat. Aquest allotjament transitori donà pas a un primitiu convent que es va començar a edificar cap a l'any 1229 i se situà en el raval de la ciutat, en uns terrenys guanyats al mar, prop de les noves muralles, donats per Jaume I amb intenció que això propiciés la urbanització de la zona. Es devia trobar on avui s'aixeca la seu del govern militar i devia arribar fins a la plaça actual del Duc de Medinaceli. Els darrers vestigis d'aquest convent, l'absis de l'església, van desaparèixer el 1838, després de l'exclaustració.²

Com a Barcelona, també a Castelló els nous convents van sorgir a la perifèria. El convent de Sant Francesc es va aixecar a l'est de la vila, fora de les muralles i prop del rec del Molí. Per poder analitzar amb detall la història d'aquest convent i la seva incidència en la població caldria una recerca exhaustiva de documentació que permetés obtenir més dades i aprofundir en els treballs duts a terme fins el present.³ Amb tot, les poques

notícies de què disposem avui permeten entreveure que la importància que va arribar a assolir aquest convent no s'ha de menystenir.

Segons l'historiador Pere Sanahuja (1959:78), la primera referència del convent de Castelló d'Empúries remunta al 4 d'abril de 1246: són uns documents sobre la donació d'unes peces de terra al seu favor, amb l'aprovació del bisbe de Girona. Estudis més recents, però, com el de la professora Jill Webster, assenyalen que hem d'esperar al testament del comte d'Empúries, Ponç Hug, redactat el 19 de desembre de 1263, per trobar la primera notícia certa de la presència del convent franciscà a Castelló. En aquest testament es feia un llegat de 200

sous anuals als frares del convent de Sant Francesc perquè proveïssin de roba a la gent de Castelló que es casés per la festa de Sant Miquel. Una dècada més tard (el 22 de gener de 1276), un nou testament, ara d'Hug d'Empúries, fa referència explícita al convent: el comte fa donació de 500 sous per ser enterrat al seu cementiri, i de 1.000 sous més per a les obres de l'església. El guardià del convent era, aleshores, fra Pere de Romaní.

L'ascendent de l'orde franciscà a la cúria papal li va permetre obtenir un permís especial per poder predicar als jueus en les sinagogues; per a aquesta missió comptaven amb el recolzament del rei Pere i és justament en una circular d'aquest monarca –la continuació d'una anterior que data

diferents convents franciscans catalans, publicada en diferents articles, un compendi dels quals ha estat la base de Webster (2000). Tot i els seus esforços, la informació sobre el convent de Castelló d'Empúries no és abundant i, en la seva major part, ja coneguda. Per al present article, remetem a l'obra d'aquesta autora i a la del pare Sanahuja (1959), que recull notícies de cròniques històriques anteriors, com les del pare Jaume Coll, de 1738.

2. Vegeu-ne una descripció més detallada a Conejo da Pena (2002:180–82), Webster (2000:31) i Sanahuja (1959:50–60).
3. Jill Webster ha dut a terme una important tasca de recuperació de les notícies conservades sobre els

Els convents de Castelló d'Empúries

A banda del convent franciscà, com ja hem dit, la vila de Castelló va comptar amb més fundacions d'altres ordes mendicants, com ara els mercedaris, que es van assentar a la població cap a l'any 1238, abans que hi arribessin els menorets. Aquest convent va ser una fundació directa de sant Pere Nolasc, i també es va emplaçar en uns terrenys cedits pel comte Ponç Hug III, igualment extramurs, a la part de llevant de la vila, en el barri de Sant Marc. Algunes notícies conservades d'aquest convent ens parlen de la importància del seu claustre.

Ja entrat el segle XIV, el 1317 s'aixecaria l'últim convent masculí mendicant, que va comptar, en aquest cas, amb el suport del Comú de la vila i també dels comtes. Es tractava del dels dominics, principals rivals dels franciscans. Sens dubte cal veure en aquesta fundació un intent de contrarestar la influència que els franciscans havien anat assolint al territori. Val a dir que els dos ordes van tenir un desenvolupament semblant fins a la pesta negra de 1348 però, posteriorment, la implicació creixent dels dominics en les causes de la Inquisició els van fer impopulars, sobretot per la crueltat d'alguns inquisidors dominics, com ara fra Nicolau Eimeric. A Castelló el convent dominicà va arribar a assolir força importància i, per això, anys més tard, es va traslladar a l'interior de la vila, quan els fou cedit el palau dels comtes. En el segle XVII seria encara objecte d'una reedificació.

A excepció d'aquest últim, la resta dels convents que hem esmentat van desaparèixer arran de la mateixa llei desamortitzadora del 1835, que havia fet desaparèixer també el de Sant Francesc de Barcelona i la majoria dels convents d'arreu.

del 8 d'octubre de 1279— que s'havia enviat a tots els convents franciscans, on s'esmenta de nou el convent de Castelló. La missiva afirmava que les prediques d'alguns frares exacerbaven els ànims del poble i el predisposava en contra dels jueus, amb el greu perill d'aldarulls que això podia comportar. El fet que en la primera de les dues missives no es mencionés el convent de Castelló fa suposar a Webster que fins aquell moment encara

no s'havien produït conflictes amb la important aljama jueva que hi havia en aquesta població, com sí que ja havia passat en altres indrets. No es pot dir el mateix quan a finals del segle XIV, el 1391, els jueus del call de Castelló van patir una matança comparable a la d'altres calls catalans.⁴

Segons alguns cronistes com Wadding (que va recollir posteriorment Sanahuja 1959), el convent de franciscans de Castelló era un esplèndid edifici de pedra, construït a semblança de la canònica agustiniana de Vilabertran. En un dels claustres hi havia els sepulcres de nobles i dels mateixos comtes d'Empúries; és en aquest punt que trobem una altra semblança amb el convent franciscà de Barcelona, que va servir de panteó a membres de la casa reial —tot i els panteons de Santes Creus i Poblet— i que indica novament l'especial devoció que la casa reial va mostrar per l'orde, compartida per altres cases comtals com la d'Empúries en aquest cas, però també la de Pallars, Cardona i altres llinatges de la petita noblesa, que van voler ser enterrats en els convents franciscans, tot imitant els sobirans.⁵

Els monestirs de clarisses

No era aquest l'únic convent mendicant que trobem assentat a la vila de Castelló d'Empúries; hem de fer esment també del convent de Santa Clara, que pertanyia al segon orde franciscà i que, tot i compartir amb els seus germans d'orde els mateixos ideals, seguia una regla pròpia. A més, en tractar-se d'una fundació femenina, les seves especials característiques fan que mereixi una anàlisi a banda.

Com ja havíem apuntat abans, un fet connecta especialment el monestir de clarisses de Castelló d'Empúries amb el de Sant Antoni de Barcelona, i és que les monges que el van fundar

4. Sobre aquesta qüestió, vegeu Sanahuja (1959: 105) i Webster (2000: 53).

5. Aquestes dades les extreiem de Sanahuja (1959: 50) i Webster (2000: 53). També hem de fer referència aquí a d'altres autors com A. Compte (1995), que ha portat a terme una extensa investigació sobre la història de la vila de Castelló d'Empúries.

provenien d'aquest últim. I també eren d'aquest primer convent de clarisses de Barcelona les monges que, un segle més tard, fundaren un altre monestir, aquest cop, a la mateixa ciutat de Barcelona, el de Santa Maria de Pedralbes. Tots tres convents, doncs, comparteixen un mateix origen, però el diferent moment de fundació els confeireix unes característiques diferents. Dels tres, només el de Santa Maria de Pedralbes subsisteix avui i, tot i els trets particulars, permet analitzar alguns aspectes que mostren diferències respecte als convents masculins de l'orde.

Per entendre aquestes diferències cal partir dels orígens. L'orde de les clarisses va néixer paral·lelament i amb uns ideals comuns amb els frares franciscans, però a diferència del que havia passat en els ordes anteriors, no va ser creat com una branca femenina del nou orde, sinó com un orde independent, creat per una dona, Clara d'Assís, i per a dones. Clara es va unir al moviment lide-

rat per Francesc el 1212. Si bé segurament la seva intenció era també la de portar una vida errant com la de Francesc, ni el mateix orde dels frares, ni la societat, ho van admetre, i es va haver de retirar i fundar la seva comunitat a l'església de Sant Damià, a Assís, de manera que, paradoxalment, i de forma ben contrària als seus ideals, les clarisses van ser el primer orde femení que va incloure la clausura entre els vots, si bé tradicionalment les dones religioses ja l'observaven.

I si les dones no podien dedicar-se a la predicació i havien de viure recloses, no tenien altra mitjà de subsistència que els dots d'ingrés de les novícies i les donacions dels benefactors. D'aquesta ma-

nera, molts convents van arribar a assolir grans patrimonis, que els apropiaven més als antics monestirs que als nous convents urbans. Només, i de forma excepcional, al primer monestir de Sant Damià, a Assís, on vivia la mateixa Clara, i a alguns altres com el de Sant Antoni de Barcelona i el de Santa Clara de Castelló d'Empúries, se'ls va permetre mantenir la regla primera que havia escrit la fundadora, coneguda com Regla I (tot i que adaptada ja pel cardenal Hugolí), que els permetia viure únicament d'almoines, sense béns propis. No passaria el mateix amb d'altres convents posteriors, com el de Santa Maria de Pedralbes, que de bon començament ja es va regir per la Regla II, dictada pel papa Urbà IV, el 1263,

que li permetia la possessió de bens en comú.

Tot i aquesta austeritat màxima que preconitzaven els monestirs que seguien la Regla I, tant el monestir de Barcelona com el de Castelló van disposar d'un important edifici conventual, de manera que, a la pràctica,

seguir la Regla I o la II no els diferenciava tant pel que fa als aspectes formals, encara que s'hi poguessin trobar altres elements diferenciadors com l'hàbit, que adquiria un fort significat pel seu simbolisme: el de la Regla I, que seguia el dictat per la fundadora, més auster i d'un color blanc trencat, mentre que el de la Regla II era més ampulós i recordava el de les benedictines, també en el color fosc (Omaechevarría 1976: 93-119; i 1972).

Si observem d'una banda el primer monestir de clarisses que es va construir a Barcelona pels volts de 1233, el de Sant Antoni, veurem que es va aixecar poc després del dels franciscans i

Sant Francesc i santa Clara. Capella de sant Miquel del Monestir de Pedralbes. Obra encarregada al pintor Ferrer Bassa l'any 1346 (Foto: Pere Vivas, 2003).

també va compartir la seva posició excèntrica, allunyada del primitiu nucli urbà però prop de les noves muralles, igualment en una zona per urbanitzar. La fundació d'aquest monestir es perd en la llegenda i s'atribueix a dues deixebles directes de santa Clara. Sembla que l'església i el convent ja s'havien construïts el 1249 i que el 1254 es va iniciar la construcció del claustre. Però si ens atenem a unes cròniques del monestir escrites al 1599, va ser el 1326 quan es construïa el «claustre» i el «dormidor». L'obra del claustre i d'altres estances del monestir es va allargar i fins el 1482 no trobem una anotació que diu «Acaba l'obra del claustre».⁶

Interior de la nau de l'església de Santa Maria de Pedralbes, començada a edificar l'any 1326 i inaugurada un any més tard (Foto: Pere Vivas i Jordi Puig. Triangle postals, 2007).

6. El convent de Sant Antoni de Barcelona ha estat recentment objecte d'estudi a la tesi doctoral de Núria Jornet i Benito, on s'analitza tota la documentació conservada a l'arxiu de la comunitat de les benetes del monestir de Montserrat, després que les religioses d'aquest convent passessin a l'orde benedictí després de la reforma del 1513. La síntesi de la tesi s'ha publicat a Jornet i Benito (2007).

I d'aquest convent de clarisses de Barcelona van sortir, el 1267, tres monges per fundar el convent de clarisses de Castelló, que havia estat construït gràcies a una donació d'una dama de la noblesa local, Aldonça de Pau, amb llicència del bisbe de Girona. La construcció de l'edifici, que es diu que era molt sumptuós s'havia iniciat set anys abans. La primer abadesa va ser Raimunda de Vilanova, que va arribar acompanyada de sor Jacobina com a vicària, i de sor Joana.⁷

El monestir de Santa Maria de Pedralbes de Barcelona

No disposem de més informació sobre la vida d'aquest convent de Castelló pel que fa als primers segles d'existència, ni de l'edifici ni de la seva organització. Hem de remetre'ns, doncs, a les notícies que tenim dels altres dos convents per poder-nos fer una idea aproximada de com devia ser la vida de les monges que hi habitaven.

Com dèiem, de manera semblant a la fundació del convent de Castelló, foren també unes monges provinents del monestir de Sant Antoni de Barcelona les que el 3 de maig del 1327 van fundar el nou monestir de Santa Maria de Pedralbes. Aquests cop, però, van ser dotze monges de cor, que anaven acompanyades de dues monges llegendes i de quinze novícies. Amb elles devien portar uns models arquitectònics i decoratius ja experimentats en el seu convent, juntament amb una sèrie de privilegis papals i episcopals que farien que els dos monestirs tinguessin, almenys a partir d'aquest moment, molts punts de contacte. Com hem comentat més amunt, el monestir de Pedralbes és, dels tres monestirs que tractem, l'únic exemple que queda dempeus. Aquest fet i la nombrosa documentació que se n'ha conservat (Jornet i Benito 2007) ens permet conèixer aspectes de la vida del monestir que podrien haver estat semblants en els altres convents, com ho corrobora l'estudi recent de la documentació del monestir

7. Els noms de les primeres pobladores i la resta de notícies del convent les recull Sanahuja (1959: 798–800) de la crònica de 1738 del pare Coll, segons el qual les va trobar al mateix arxiu de les monges de Castelló.

Sepulcre de la reina Elisenda de Montcada, fundadora del monestir, pel cantó que dona a l'església, on apareix abillada amb els atributs reials (Foto: Pere Vivas i Jordi Puig, Triangle postals, 2007).

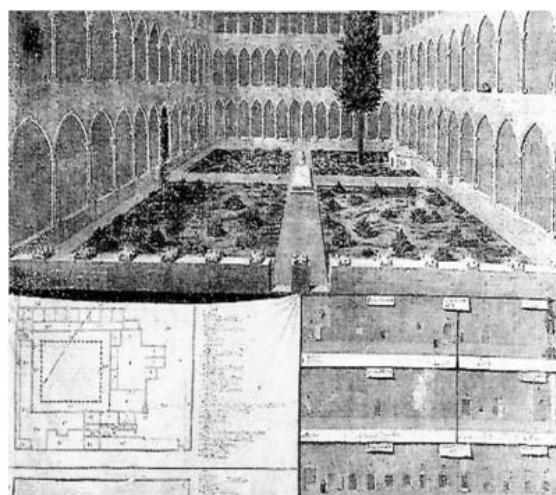
de Sant Antoni. No hi ha lloc aquí per fer una anàlisi minuciosa de la història del monestir de Pedralbes, que, d'altra banda, ja hem abordat en d'altres ocasions (Castellano i Tresserra 1996 i 1998). A més, tampoc seria d'utilitat en molts aspectes, ateses les característiques especials que presenta aquest cenobi. Per tant, aquí només farem esment d'alguns punts que considerem que poden ser extrapolables als altres convents.

Sens dubte, el monestir de Pedralbes respon en la configuració formal a un corpus d'idees generals extensibles a la resta de monestirs, incloses en els ordres anteriors, que es testimoniarien en la distribució de les estances; altres eren pròpies de l'orde, i ho apreciem especialment en la decoració dels murs i en les obres religioses que ornaven aquestes estances; per últim, altres trets més específics només es troben a Pedralbes i fan del lloc una autèntica joia de l'art gòtic català.

Atès que a Barcelona ja hi havia un convent de clarisses, cal veure en la fundació d'un segon monestir la voluntat expressa de la reina Elisenda de Montcada, que va comptar des d'un bon començament amb el suport del rei i de bona part de la cort i de la societat barcelonina. El projecte de la reina va ser sancionat per una butlla del papa Joan XXII l'any 1325. Interessa destacar que Elisenda és un exemple del que apuntàvem abans sobre el fort impacte que van tenir les idees franciscanes en el conjunt de la societat. El mateix rei Jaume va fer seu aquest ideal, que devia haver

heretat de la seva mare, la reina Constança de Sicília, fundadora de diversos monestirs a la seva illa natal.

A més, Elisenda es podia inspirar en molts exemples per a la creació del nou monestir, ja que moltes reines i nobles n'havien fundat abans d'ella. De ben segur, però, que va tenir especialment present el model de vida franciscà terciari de la princesa Isabel d'Hongria (germana de Violant, l'àvia del seu marit), i que ja havia estat reconeguda com a santa en vida d'Elisenda. I és que la reina d'Aragó compartia amb la princesa d'Hongria una espiritualitat franciscana a partir de l'experiència de dona casada, i des del lloc que la vida els havia destinat, el de reina. A diferència de la santa, però, Elisenda de Montcada mai no va professar com a religiosa i quan es va retirar a Pedralbes no ho va fer per ingressar al nou monestir, sinó a un palau que va fer construir adossat al claustre, on va viure envoltada d'una cort de familiars en el sentit ampli del terme: sobretot familiars de sang i servents, dames de la seva família, els Montcada i els Pinós; després se n'hi afegiren d'altres llinatges aristocràtics i també dones de les classes benestants de la societat. D'aquí que la reina, tot i ser molt respectada i passar a la història per les seves virtuts i pietat, volgués ser recordada a ulls del món, que veuria el seu sepulcre durant segles, com a reina (amb tots els seus atributs). Però, sobretot, volia ser recordada per

Gravat del claustre del monestir de Santa Clara de Barcelona que s'estava construint el 1326, al mateix temps que el seu convent germà de Pedralbes

Claustre del monestir de Pedralbes al voltant del qual es van edificar les diferents estances principals del conjunt monàstic (Foto: Pere Vivas i Jordi Puig, Triangle postals, 2007).

la seva obra monumental, el monestir de Santa Maria de Pedralbes, que li havia d'assegurar la salvació de la seva ànima i la dels seus, i per tant, la vida eterna. I al costat de la tomba de la reina, la de la seva neboda Francesca Saportella i Pinós, abadessa del monestir, amb qui va compartir aquest esperit franciscà juntament amb moltes altres dames de la noblesa amb qui va conuiu a palau o que van professar com a monges, moltes vegades les filles de les anteriors.

Després que la reina hagués desestimat Valladaura, propietat de la corona, com a lloc per construir el monestir, va adquirir Pedralbes el mes de gener de 1326, i el 26 de març del mateix any ja es col·locava la primera pedra a la capçalera de l'església. Cal recordar que aquest mateix any també es duïen a terme les obres del claustre de l'altre convent de clarisses de Barcelona, el de Sant Antoni, que, com es pot apreciar en una pintura d'abans de la seva destrucció a inici del segle XVIII, guarda una gran semblança amb el de Pedralbes.

Tot va anar amb una gran rapidesa, i el 3 de maig de l'any següent, 1327, el monestir era inaugurat pels reis i hi ingressaven les primeres monges. El rei Jaume ja devia estar malalt perquè només uns dies més tard, el 28 del mateix mes, dictava testament i el 2 de novembre, moria. La reina no va esperar massa a traslladar-se al palau que s'havia fet construir al costat del monestir, i el febrer de l'any següent, el 1328, ja hi residia, i ho va fer

fins a la seva mort el 19 de juliol de 1364, és a dir, durant trenta-sis anys.

Tot i que es disposessin dels mitjans econòmics necessaris, és impossible que el monestir estigués totalment acabat tan de pressa, però sí que ja comptava amb una sèrie d'estances, les necessàries per poder ser habitat, tant per la comunitat com per la mateixa reina. La configuració del terreny mateix va ajudar també a la celeritat de les obres. El monestir es va construir en un pendent, a la part baixa de la muntanya de Sant Pere Màrtir. Aquest terreny marcava tres terrasses: la del mig era la més ampla i fou l'escollida per a la construcció de l'església, que serviria d'espai per delimitar el món exterior i l'interior de la clausura. A la part exterior, un «pati extern», l'actual plaça, assumia les funcions de claustre exterior; al seu voltant, a la part nord, se situaren les cases dels capellans que havien d'oficiar a l'església; al sud, el monestir dels frares franciscans conventuals que estaven al servei de la comunitat, exercint de confessors i administradors de les rendes. Al seu costat, les cases destinades al servei de la comunitat. Tot el conjunt, tancat per una muralla, constituïa un indret ideal, suficientment aïllat perquè les dones que l'habitessin poguessin viure una vida retirada però, alhora, prou a prop d'un nucli habitat, com era la parròquia de Sarrià. Un lloc que, a més, disposava d'aigua suficient i camps, que ben aviat van passar sota el seu

El claustre de Pedralbes consta de dues galeries amb una successió d'arcs de mig punt; la primera aixecada al llarg del segle XIV i la segona, durant els primers anys del segle següent. Un darrer es va edificar al segle XVI per tal de protegir les anteriors de les aigües de la coberta (Foto: Pere Vivas i Jordi Puig, Triangle postals, 2007).

domini, per poder autoabastir-se. L'esquema és més proper al dels monestirs altomedievals que al dels convents de frares franciscans i clarisses immersos dins la ciutat. Però si no en la forma, sí que en el fons, Pedralbes, va ser un monestir totalment i profundament franciscà.

Dos inventaris de 1364, any de la mort de la reina, ens permeten fer-nos una idea de l'estructura del monestir, que ja comptava amb totes les estances, excepte el dormidor i la sala capitular, que no s'esmenten. El document no les situa, però sí que les va anomenant, tot descrivint-ne el contingut, segons un itinerari: sagristia, celler, horta, les estances de l'hortolà, infermeria, cuina, refetor, estable i pastrim. Curiosament no menciona el dormidor, al qual, suposant que ja hagués estat enllestit, s'hi hauria d'accedir pujant una planta. Tal vegada hem de pensar que no estava acabat encara, si tenim present que, el 1393, el Consell de Cent va fer donació d'una quantitat per fer-hi obres. Quedaria per construir la sala capitular, que no es va fer fins el 1417-19. Amb això el monestir quedà acabat definitivament, tot i que encara va ser objecte de remodelacions, millores, ampliacions i restauracions, fins arribar a la forma que té actualment. La planta que dibuixa l'inventari no diferia gens de la d'un monestir benedictí o, millor, cistercenc, si ens fixem en la seva austeritat constructiva. Aquí hi devien viure aproximadament unes seixanta monges que organitzaven la seva vida al voltant del claustre.

En aquest monestir, com també ho devien fer en el de Sant Antoni i en el de Santa Clara de Castelló, les religioses seguien meticulosament l'horari que els marcaven les hores monàstiques: les majors (*maitines*, *laudes*, *vespres* i *completes*) i les menors (*prima*, *tèrcia*, *sexta* i *nona*), resos i activitats que els obligava a seguir uns recorreguts metòdics i estipulats. El dia començava a mitjanit amb les *maitines* i *laudes* (dos resos que ben aviat es van unir en una sola pregària), que les feien anar des del dormidor, on dormien en comunitat, al cor de dalt. Des d'aquí seguien la missa conventual que se celebrava a l'església, assistides pels cants dels franciscans. Posteriorment iniciaven la jornada amb les tasques que cadascuna tenia assignades, per tornar-se a reunir més tard

El Refetor tal com es veu avui és el fruit de la reforma neogòtica efectuada a les darreries del segle XIX (Foto: Pere Vivas i Jordi Puig. Triangle postals, 2007).

per a la resta d'oracions: *prima* i *tèrcia*, que se celebraven al refetor i eren el moment de recordar les germanes difuntes. L'hora *sexta*, novament al cor; la *nona*, altra vegada al refetor (quan el calendari litúrgic no les obligava només a un àpat); i, finalment, les *vespres* i *completes*, de nou al cor. La jornada acabava al dormidor. Únicament si estaven malaltes la seva vida i els seus itineraris variaven. En aquest cas anaven a la infermeria, que, almenys des del segle XVI, disposava de tots els serveis per funcionar de forma autònoma de la resta del monestir.

Juntament amb l'església, l'espai més important i sagrat del conjunt monacal era el claustre, on es conjugaven el valor pràctic de distribuïdor de les diferents estances i el valor simbòlic d'un indret creat per a la contemplació de la natura, creada per Déu, i per a la meditació. Altres estances també compartien aquesta doble funcionalitat quotidiana i simbòlica. Atès que és impossible aquí parlar detalladament de cadascun d'aquests espais, esmentarem només el refetor perquè, a banda del claustre, cap altra estança com aquesta reuneix en si mateixa un caràcter profà i sagrat alhora. El refetor de Pedralbes, tal com ara el veiem, és el fruit d'una reforma de

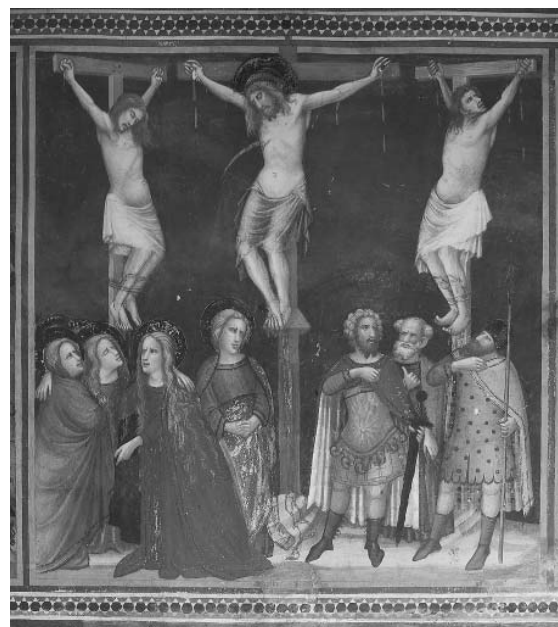

«El Triomf de la Verge» o «Maesta» és la primera imatge que es troba en entrar a la petita capella de sant Miquel, al claustre del monestir (Foto: Pere Vivas, 2003).

final del segle XIX, moment en què es va construir l'actual volta neogòtica. En un inici, la sala comptava amb una coberta de doble vessant, segurament de fusta. D'aquest espai només en coneixem la decoració que es va realitzar al segle XVI, quan l'abadessa reformista, Maria d'Aragó, la va fer decorar amb unes pintures murals a la capçalera, obra de Francesc Granell, que va pintar les imatges i el seu escut d'armes. Amb la reforma de final del segle XIX, van desaparèixer les pintures i només va quedar el santcrist que presidia l'estança i l'estàtua de l'abadessa promotora als seus peus. També aquesta va desaparèixer en el decurs de la guerra civil. No sabem, doncs, com era la decoració medieval, si és que n'hi va haver mai, però voldria fer notar que per al monaquisme en general, l'alimentació era un signe d'ascetisme, així a través del dejuni i la penitència es pretenia assolir la perfecció. Es tractava de disminuir el desig de menjar, d'evitar el plaer que aquest podia produir i limitar-se a cobrir les necessitats físiques. Per aquest ascetisme, l'espai que acollia

l'acte del menjar, tot i el seu caràcter profà, esdevenia sagrat. Els franciscans van reforçar aquesta idea i solien decorar les sales amb pintures al·legòriques del Sant Sopar. Un exemple magnífic el constitueixen les pintures que decoren el refector del monestir franciscà de la Santa Croce de Florència, obra del pintor Taddeo Gaddi.

Si bé en algunes de les primeres disposicions dictades per regir l'orde franciscà s'exhortava expressament a perseguir la màxima austeritat en els seus temples, això no incloïa la decoració pictòrica que havia de servir per transmetre els ideals de l'orde. A més dels propis frescos que decoren la capella d'Assís, aixecada ben poc després de la mort del sant per acollir les seves despulles, trobem d'altres exemples pictòrics en indrets franciscans de gran bellesa, com l'esmentat Sant Sopar de 1333 de Taddeo Gaddi, un dels deixebles més avançats del mestre Giotto, on es van plasmar alguns dels temes més rellevants de l'espiritualitat franciscana: la devoció per la passió de Crist (encarnada en la creu però, també, en l'arbre de la vida) i per la figura de la Verge Maria. Per això sobre del sopar s'hi representa l'arbre de la vida, que també alludeix a la creu de la crucifixió: de la creu en sortiria la vida.

«La crucifixió», emplaçada en el registre superior, presideix la petita capella de sant Miquel, juntament amb la «Maesta» (Foto: Pere Vivas, 2003).

Al monestir de Pedralbes trobem constantment aquestes mateixes devocions tan franciscanes, plasmades en les celebracions i en diversos elements devocionals i ornamentals. En primer lloc, la devoció a la passió de Crist, representada en la creu del martiri; així, el dia escollit per a la inauguració del monestir, el 3 de maig, coincidia amb la festivitat de la Invenció de la Santa Creu, el dia en què se celebrava el retorn a Jerusalem de la creu on es creia que havia mort Jesucrist, després d'haver estat recuperada de mans dels perses. D'altra banda, l'esperit marià es troba en la dedicació de l'església a la Verge Maria i en la seva coronació que decora la clau de volta de sobre l'absis. A més de l'església, la Verge també presideix la sala capitular.

Però, de ben segur, el lloc on els ideals franciscans es poden copsar millor és la petita capella de Sant Miquel. En obrir la porta, les dues escenes que presideixen els dos registres són, justament, la coronació de la Verge i, a sobre, la imatge de la crucifixió. Les pintures van ser encarregades al pintor de la cort Ferrer Bassa. No entrarem

a discutir aquí si les va executar ell en persona, conjuntament amb altres artistes del seu taller, o si les va subcontractar a un pintor italià. El que resulta innegable és la influència italiana de l'obra, i en concret, dels tallers de Giotto i dels germans Lorenzetti. Poc després, la comunitat encarregà a Arnau Bassa, fill de l'anterior, la realització de l'arbre de la vida per al cor de les monges. No sabem si es va arribar a realitzar perquè no se n'ha conservat cap rastre. El projecte ens fa pensar novament en l'arbre de la vida de la Santa Croce, feta per un deixeble de Giotto, com segurament també ho era qui va pintar les escenes de la capella de Sant Miquel, fos qui fos.

Com devia passar en la majoria dels convents franciscans que coneixem, fonamentalment els femenins, les estances del monestir de Pedralbes sens dubte seguien un esquema clàssic, però en els murs i en tota la decoració es plasmaven els ideals més profunds de la religiositat franciscana, una religiositat que, com hem vist reiteradament, va marcar de forma profunda el conjunt de la societat medieval.

Bibliografia citada

- CASTELLANO I TRESSERRA, Anna, 1996: *Origen i Formació d'un monestir femení. Pedralbes al segle XIV (1327-1411)*, tesi doctoral, Barcelona: Univ. Autònoma de Barcelona.
- CASTELLANO I TRESSERRA, Anna, 1998: *Pedralbes a l'Edat Mitjana. Història d'un monestir femení*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- COMPTE, Albert, 1995: *Castelló d'Empúries. El centre històric. Empuriabrava, Aiguamolls de l'Empordà*, Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries.
- CONEJO DA PENA, Antoni, 2002: «El convent de sant Francesc de Barcelona», *L'Art Gòtic a Catalunya*.
- Arquitectura I, *Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*. 1, Barcelona: Enciclopedia Catalana, 180-2.
- JASPERT, Nikolas, 2001: «El Consell de Cent i les institucions eclesiàstiques: cap a una visió comprensiva», *Barcelona Quaderns d'Història. El temps del Consell de Cent, I. L'emergència del municipi, segles XIII-XIV*, 4, 108-27.
- JORNET I BENITO, Núria, 2007: *El monestir de Sant Antoni de Barcelona. L'origen i l'assentament del primer monestir de clarisses de Catalunya*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LORÉS, Immaculada, 2003: *El monestir de Sant Pere de Rodes*, Lleida: Univ. de Lleida.
- OMAEHEVARRÍA, Ignacio, 1976: «La Regla y las reglas de la orden de Santa Clara», *Collectanea Franciscana*, 46, 93-119.
- OMAEHEVARRÍA, Ignacio, 1972: *Las clarisas a través de los siglos*, Madrid: Cisneros.
- POU Y MARTÍ, Josep M., 1991: *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes (siglos XIII y XIV) (1930)*, Madrid: Cisneros.
- SANAHUJA, Pedro, 1959: *Historia de la Seráfica Provincia de Cataluña*, Barcelona.
- WEBSTER, Jill R., 2000: *Els franciscans catalans a l'edat mitjana: els primers menorets*, Lleida: Pagès.

